

СПЕЦСЛУЖБИ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ПРОТИ ОСЕРЕДКІВ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ**

*У статті*** розглядається діяльність спецслужб комуністичної Польщі проти осередків української політичної еміграції, котра активно провадилася з кінця 1940-х до кінця 1980-х рр. Головною мішенню при цьому визначалися Закордонні частини ОУН, ОУН(м) та УГВР, однак «розроблялися» також інші українські еміграційні політичні організації. На перших порах служба безпеки ПНР здебільшого перехоплювала емісарів та кур'єрів, ліквідовувала організаційну мережу на території Польщі, а згодом намагалася встановити контроль над таємними каналами. Зокрема, протягом 1960-х рр. неодноразово перехоплювалися партії нелегальної літератури, що йшли із західних країн. Діяльність спецслужб ПНР уповні віддзеркалювала спрямовані проти «закордонних центрів» відповідні заходи радянських органів держбезпеки. Стаття є лише першим кроком у дослідженні цієї обширної теми.*

Згідно з офіційною термінологією спецслужб Польської Народної Республіки, у зарубіжних осередках, тобто в політичних центрах, що керували еміграційними організаціями на Заході, зосереджувалися ті, хто емігрував із СРСР або держав радянського блоку до, під час чи навіть після Другої світової війни. На переконання посадових осіб міністерства внутрішніх справ ПНР, ці структури постійно використовувалися розвідками держав, «ворожих соціалізму» (перш за все США, Великобританії, ФРН та Італії), із метою ведення «підривних дій» та «ідеологічних диверсій» проти країн «народної демократії»¹.

Проблематика протидії органів безпеки ПНР впливу зарубіжних осередків (політичних центрів і культурних еміграцій на Заході), у тому числі українських діаспорних структур на українську меншину в Польщі, до останнього часу була темою досліджень перш за все «відомчих істориків». До 1990-х рр. не було спроб аналізу міри реального знання служби безпеки ПНР про еміграційні осередки. Чимало зусиль для висвітлення цього питання доклав у своїй студії І.Галагіда², деяку інформацію можемо також знайти у відомій праці Ґ.Мотики³.

Слід зауважити, що аналізом згаданої проблеми в рамках своїх професійних обов'язків до початку 1990-х рр. ширше займалися посадові особи 3-го департаменту МВС. На тему діяльності служби безпеки щодо провідних українських

* Маєвський Марцин – керівник відділення архівних досліджень та видання джерел бюро надання доступу й архівації документів Інституту національної пам'яті Республіки Польща (Варшава, Польща).

** Переклад із польської мови – Христина Душинська, Юрій Шаповал (Київ).

*** Поданий нижче текст уже публікувався автором у Польщі, див.: *Internacjonalizm czy...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)* / Red. J.Hytrek-Hryciuk, G.Strauchold, J.Syrnyk. – Warszawa; Wrocław, 2011 (нприм. ред.).

¹ Див.: Szemiot S. Działalność niektórych ośrodków nacjonalistycznych na Zachodzie i ich oddziaływanie na Polskę: Sytuacja polityczno-operacyjna wśród mniejszości ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej zamieszkalej w PRL, Warszawa, 1971 // Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (далі – AIPN). – 01304/868. – К.5.

² *Halagida I. Prowokacja «Zenona»: Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954).* – Warszawa, 2005.

³ *Motyka G. Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie 1943–1948.* – Warszawa, 1999.

еміграційних організацій також писали Б.Овчарек та один із найкращих знавців української проблематики Ю.Пенар⁴ – кадровий офіцер УБ–СБ (управління безпеки – служба безпеки), який довгі роки пропрацював у відомстві. Крім цього, слід згадати публікації Т.Шуманського, Є.Навроцького⁵, С.Шемьота⁶, а також Ф.Луцевича⁷. Зауважмо, що це були тенденційні праці, написані специфічною «відомчою мовою». Крім того, частина важливої інформації в них не публікувалася або ж подавалася у спотвореному вигляді.

Еміграція, а також її реальні або можливі контакти з урядами країн розселення, завжди перебувала у сфері зацікавлення польських комуністичних спецслужб. Розкриття зв'язків з органами влади, а також розвідками третіх держав, нейтралізація пропагандистської діяльності еміграції та провокування розколів в її середовищі було головним завданням розвідувально-контррозвідувальних структур ПНР. Звичайно, їх виконання, і перш за все планування, відбувалося за домовленостями та в тісному контакті з органами держбезпеки СРСР.

За межами країни крім польської еміграції спецслужби «розробляли» діаспори всіх національних меншин, які проживали на території ПНР, причому одними з найбільш небезпечних УБ/СБ уважала чисельні та добре організовані українські закордонні осередки, які мали можливість впливати на українське населення Польщі. Співробітник 3-го відділу 3-го департаменту МВС Т.Шуманський в одній зі своїх записок у 1960-х рр. зазначав: «У Західній Європі, США й Канаді існує доволі чисельна українська еміграція, яка має свої організації та політичні осередки. Вони ведуть рішучу боротьбу проти СРСР, справляють націоналістичний вплив на українське населення Польщі й інших країн народної демократії»⁸.

Масштабність спрямованих проти українців, а також білорусів, литовців та меншою мірою, проти росіян дій УБ і згодом СБ була неспівмірною з активністю та чисельністю української людності Польщі. Ця ж проблема торкалася литовської громади. Проте вирішальний вплив на розгляд «українського питання» мав інший чинник, а саме Комітет державної безпеки СРСР. Спрямована проти української еміграції діяльність СБ тісно пов'язувалася з відповідними заходами КДБ при Раді Міністрів СРСР до самого кінця існування ПНР⁹.

Польська комуністична служба безпеки у своїх діях проти українців в еміграції та у середині країни дублювала перевірені схеми, розроблені раніше

⁴ Owczarek B., Penar J. *Nacjonalistyczne organizacje ukraińskie w Polsce: Wybrane problemy: Departament Szkolenia i Doskonalenia Zawodowego MSW, Warszawa, 1979 // AIPN. – 00495/1448.*

⁵ Powstanie i działalność emigracyjnych nacjonalistycznych ośrodków – ukraińskich, białoruskich, i litewskich i ich oddziaływanie na kraj, oprac. T.Szumański, J.Nawrocki, Warszawa, 1961 // Ibid. – 01521/570; Wroga i przestępcza działalność elementów nacjonalistycznych spośród mniejszości narodowych zamieszkałych w PRL, oprac. T.Szumański, Centrum Wyszkozenia MSW. – Legionowo, 1965 // Ibid. – 0236/95. – T.2. – K.107–139.

⁶ Szemiott S. *Działalność niektórych ośrodków nacjonalistycznych na Zachodzie i ich oddziaływanie na Polskę...*

⁷ Łuciewicz F. *Niektóre aspekty ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego i jego oddziaływanie na etniczną grupę ukraińską na przykładzie województwa koszalińskiego w latach 1947–1975, Akademia Spraw Wewnętrznych, Warszawa, 1976 // AIPN. – 1510/3649.*

⁸ Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskich nacjonalistów w PRL, 15.V.1962 // Ibid. – 0236/95. – T.2. – K.41.

⁹ Див.: Sprawozdanie ze spotkania z przedstawicielami bratnich służb wywiadowczych [до 18.V.1989 p.] // Ibid. – 02386/69. – K.18; Notatka dotycząca rozmów konsultacyjnych w Moskwie, 30.V.1988 // Ibid. – K.95.

радянськими органами. Заходи щодо боротьби з українськими та російськими антикомуністичними лідерами на території країн Західної Європи Об'єднане державне політичне управління при РНК СРСР провадило ще в 1920-х рр. Атмосфера страху, викликаного перманентно очікуваною загрозою з боку сусідніх країн та їх розвідок, панувала у СРСР протягом усього його існування. Особливо побоювалися підпільних антирадянських організацій. Більшовики, пам'ятаючи операцію Роберта Брюса Локгарта і Сіднея Рейлі з британських спецслужб, спрямовану на ліквідацію В.Леніна і приведення до влади білих у 1918 р.¹⁰, швидко дійшли висновку, що головними силами, які загрожують молодій більшовицькій Росії, були політична еміграція (зовнішній ворог) і її агентура у СРСР (внутрішній ворог).

У 1920-х рр. радянські органи держбезпеки розгорнули активні заходи, спрямовані проти еміграції та осіб, які перебували на території СРСР і підтримували контакти із закордоном. Більшовики також ретельно проаналізували дії російської організації Бориса Савінкова в 1920–1921 рр. на території Польщі й спробу захоплення Білорусії в листопаді 1920 р. військами генерала Станіслава Булака-Балаховича¹¹, пов'язаного із Б.Савінковим. У такий же спосіб оцінювався Листопадовий рейд армії Української Народної Республіки (1921 р.)¹². Висновки чекістського керівництва з цих подій були однозначними: намагання повалити більшовицьку владу, спроба відторгнення Білорусії та України, або ж принаймні спровокувати антирадянське повстання, активну участь у чому взяли представники політичної еміграції разом із розвідками ворожих СРСР країн. Таким чином, органи держбезпеки вирішили боротися проти керівних осередків антирадянських організацій та розкладати їх із середини. Це й було головним завданням радянських спецслужб до самого кінця існування СРСР¹³.

Перші заходи щодо виявлення на території Польщі перекинутих із країн Заходу активістів Організації українських націоналістів (ОУН) було вжито в 1947–1949 рр. Раніше цього не робилося, як видається, із кількох причин. Передусім набагато більшою загрозою керівництву комуністичної Польщі уявлялося незалежне польське підпілля, натомість оунівські структури були практично непомітними. Лише час від часу на місцевому рівні провадилася боротьба проти відділів Української повстанської армії (УПА). На це звернув увагу Ґ.Мотика: «Аж до весни 1947 р. польські комуністи не надавали великого значення боротьбі з УПА. Набагато більшою проблемою для них були польські антикомуністи»¹⁴.

Офіцерам управління безпеки гостро бракувало інформації про структуру, склад, управління, канали зв'язку в Польщі, а також про діяльність ОУН(б)

¹⁰ Див.: Cook A. On his Majesty's Secret Service: Sidney Reilly-codename ST 1. – Gloucestershire, 2002 (вид. рос. мовою: Кук Э. В паутине секретных служб. – К., 2003); Lockhart R.B. Memories of the British Agent. – London, 1934.

¹¹ Cabanowski M. General Stanisław Bułak-Bałachowicz: Zapomniany bohater. – Warszawa, 1993. – S.49–64.

¹² Див.: Другий зимовий похід, або Листопадовий рейд. – К., 2006.

¹³ Про боротьбу органів держбезпеки СРСР з українськими еміграційними організаціями див. також: Веденєв Д. Український фронт у війнах спецслужб. – К., 2008; Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. – К., 2007.

¹⁴ Motyka G. Tak było w Bieszczadach... – S.481.

(із 1946 р. – Закордонні частини ОУН; ЗЧ ОУН) загалом. Ця ситуація змінилася після «перемоги» комуністів на виборах 1947 р., занепаду польського підпілля (у результаті спецоперацій, замирення або ж амністії) і проведення акції «Вісла» навесні та влітку того ж року.

Інформація, отримана від одного з активістів ОУН(б), Ярослава Гамівки, який добровільно з'явився в міліцію під час акції з переселення, значно збагатила знання 3-го департаменту міністерства державної безпеки (МДБ) на оунівську тематику в Польщі. Після завершення операції «Вісла» всі фракції ОУН зайняли важливе місце в діяльності співробітників служби безпеки, а потім і служби державної безпеки ПНР. Спеціальні заходи проводилися практично до 1990 р., тобто до останніх днів існування Польської Народної Республіки.

У службовій записці від 15 травня 1962 р., підготовленій співробітником 3-го відділу 3-го департаменту МВС ПНР Т.Шуманським, зазначалося, що після розгрому українського збройного підпілля у ході операції «Вісла» активісти ОУН не відмовилися від подальших дій, спрямованих супроти СРСР та комуністичної Польщі. Управління безпеки у 1949–1955 рр. ліквідувало щонайменше кілька сотень «так званих українських націоналістів», які виконували також «завдання американської та британської розвідки»¹⁵. Насправді, на території Жешувського воєводства у 1948–1949 рр. було знищено окремі збройні угруповання УПА і вжито заходів для виявлення та затримання членів проводу ОУН.

У той час «легендованими» були вже обидві оунівські мережі, одна – на чолі із «Зеноном» (ОУН(б)), друга – «Шелестом-Іскрою» (ОУН(м)). Крім того, управління безпеки намагалося створити на території ПНР підконтрольну групу, пов'язану з Українською національною гвардією (УНГ), тобто бульбівцями. Згадані мережі не намагалися залучати нових членів із відповідних національних меншин. Зв'язки їх із британською, американською та західнонімецькою (організація Райнгарда Гелена) розвідками були недовгими. У період 1947–1954 рр. структури ОУН(б) і ОУН(м) у Польщі були викриті та повністю ліквідовані¹⁶. Тих, кого залишили на свободі, УБ використовувало для підтримки в еміграції переконання, що підпілля досі функціонує. Таким чином, органи безпеки ПНР і СРСР розраховували отримати оперативні переваги у складних іграх, що їх вони вели з розвідслужбами країн Заходу.

Після завершення Другої світової війни радянські органи держбезпеки продовжували пильно спостерігати за зарубіжними «підривними центрами». Поштовхом до активізації такої діяльності стала відома промова В.Черчілля, виголошена ним 5 березня 1946 р. в місті Фултоні. Після гострої реакції на неї Й.Сталіна спецслужби СРСР доклали чималих зусиль для проникнення у країни Західної Європи та США, у литовські, латвійські, естонські, українські та інші еміграційні кола. У квітні 1946 р. радянський міністр держбезпеки С.Савченко розробив рекомендації щодо активізації дій розвідки, спрямованих проти зарубіжних осередків ОУН та спеціальних служб США й Великобританії. Для цього передбачалося розгорнути вербовку агентури, налагодити збір інформації

¹⁵ Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskich nacjonalistów w PRL, 15.V.1962 // AIPN. – 0236/95. – К.41. У ті роки МДБ вело три основні справи проти бандерівців, мельниківців та бульбівців: «Ц-1», «Павуки» (та «М-1»), «Раки».

¹⁶ Див.: *Halagida I.* Prowokacja «Zenona»...

про керівників, напрямки роботи, пресу, а також вивчати ситуацію в таборах переміщених осіб¹⁷. Направлених до еміграційних осередків агентів набирали з-поміж біженців із СРСР і перевербованих колишніх членів підпілля. Вони потрапляли на Захід під виглядом «кур'єрів» з України¹⁸.

Можемо припустити, що після проведення акції «Вісла» подібну до радянської інструкцію підготувало й керівництво МДБ ПНР. На це вказує той факт, що з кінця 1947 р. співробітники міністерства держбезпеки доклали чимало зусиль, спрямованих на перехоплення кур'єрів проводу ОУН(б) у Польщі, а з середини 1948 р. – також емісарів ОУН(м) та Української головної визвольної ради (УГВР). У цей період польська комуністична служба безпеки, завдяки інформації, переданій радянськими радниками, розпочала діяльність, спрямовану проти бандерівських і мельниківських осередків у Мюнхені. У 1949 р., спираючись на дані, отримані від перших заарештованих мельниківців, які проживали в Польщі, було ініційовано оперативну розробку під кодовою назвою «Павуки», а на початку 1950 р. у зв'язку з інформацією про прибулих кур'єрів ОУН(б) – операцію «Ц-1».

Ці заходи спрямовувалися на викриття кур'єрських мереж ОУН(м) і ОУН(б) у Польщі та поступове взяття їх під повний контроль за допомогою перевербованих членів обох оунівських організацій. Крім цієї головної мети УБ прагнуло також виявити контакти фракцій ОУН із британською та американською (фінансування, спецпоставки в обмін на інформацію) розвідками, що мало допомогти у справі дискредитації українського націоналістичного руху. Крім ліквідації можливої загрози для держави важливим було зберегти кур'єрську мережу, але вже під опікою УБ для перекидання на Захід підготовленої агентури, від якої планувалося отримувати інформацію щодо структури закордонних осередків, зв'язків їх з іноземними спецслужбами, а також дані про інші українські організації.

Основні завдання, пов'язані з боротьбою проти зарубіжних центрів, залишалися незмінними протягом 1948–1956 рр., а подеколи навіть і довше. Головною метою було «отримання більш вигідної позиції в осередках українських націоналістів задля паралізування діяльності ворожих Польщі та СРСР структур, а також поглиблення розколу всередині націоналістичних організацій в еміграції», виявлення агентури й таємних каналів на власній території, збір інформації про контакти між еміграційними осередками та розвідками третіх країн. Планувалося створення сприятливих умов для агентурного проникнення у

¹⁷ Переміщені особи, ді-пі (від англ. «displaced persons») – люди, які під час війни опинилися за межами своєї країни (вивезені на примусові роботи до Третього Райху, військовополонені, в'язні концтаборів тощо). Крім того, цим поняттям охоплювалися й біженці з Центрально-Східної Європи, які рятувалися від радянської армії або вже по війні з політичних причин утекли з територій, контрольованих Кремлем. Ці люди не повернулися відразу на свою Батьківщину після її звільнення й мешкали у спеціальних таборах, які спочатку перебували під юрисдикцією американського, британського, французького військових командувань, а згодом перейшли до відання УНРРА (Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови; United Nations Relief and Rehabilitation Administration) та ІРО (Міжнародна організація у справах біженців; The International Refugee Organization). Нерідко їх примусово репатріювали до СРСР (докл. див.: Wyman M. DPs. Europe's Displaced Persons 1945–1951. – Ithaca, 1998).

¹⁸ Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.162.

зарубіжні центри, ведення розвідки в «капіталістичних» країнах¹⁹. Причому ці завдання стосувалися всіх українських (а також білоруських і білогвардійських російських) еміграційних організацій, пов'язаних, на думку УБ, зі спецслужбами держав Західної Європи та Північної Америки.

Отже, органи безпеки ПНР зацікавилися кур'єрською мережею ОУН(б) і ОУН(м) лише після проведення операції «Вісла» в 1947 р. Після перевербовки бандерівських активістів (таких, як згадуваний вище Я.Гамівка), а також нейтралізації у червні 1948 р. представників служби безпеки ОУН(б) Леона Лапінського і Корнеля Козенка, співробітники УБ склали уявлення про структуру організації та визначили канали її зв'язків із Заходом. Відтак було ініційовано відповідну розробку, метою якої став осередок ЗЧ ОУН у Мюнхені. Починаючи з 1949 р. МДБ (згодом МВС) ПНР проводили низку важливих операцій, спрямованих проти підпільних антирадянських груп. Більшість оперативних ігор охоплювали мережі ОУН(б) та ОУН(м). Під пильною увагою перебували також решта «зарубіжних осередків», у тому числі бульбівці, колишні петлюрівські офіцери та навіть легальні українські партії й товариства діаспори.

Осередки ОУН(б)

Переломним моментом у боротьбі проти українського підпілля стало затримання в 1948 р. на території Чехословаччини Леона Лапінського («Зенон»). Результатом його співпраці з УБ виявилися не тільки арешти багатьох бандерівців, але й початок оперативної гри спецслужб проти осередку ЗЧ ОУН у Мюнхені. Операція під кодовою назвою «Ц-1» стартувала 3 січня 1950 р., після прибуття спеціального емісара з Заходу. До неї було залучено осіб, які раніше мали контакт із кур'єрами, а найважливішу роль відіграв перевербований агент «Богуслав» (він же «Зенон», тобто Л.Лапінський), а також «Бронеж» (Євген Гура) і «Скала» (Марія Цюк). Оперативна розробка УБ тривала до 1954 р., а завершилася вона після оголошення про нібито смерть «Зенона»²⁰. Зрозуміло, головною метою цієї комбінації було введення в мюнхенський осередок ОУН(б) агентури управління безпеки. «Ц-1» стала польським аналогом радянських спецоперацій під кодовими назвами «Ланка» й «Стежка», спрямованими проти ЗЧ ОУН і британської МІ-6²¹. Уже у жовтні 1950 р. підконтрольна УБ бандерівська мережа в Польщі на чолі з «Зеноном» переправила до Мюнхена двох людей, одним з яких був агент держбезпеки «Бронеж». Йому вдалося закріпитися у Західній Німеччині, а потім навіть перебратися на спецвишкіл до Великобританії. Зокрема, у травні 1951 р. саме він супроводжував емісара Степана Бандери Мирона Матвієнка, який направлявся до командира УПА Василя Кука з особливою місією – їх десантували з літака в районі Тернополя.

¹⁹ Pismo w sprawie zezwolenia na werbunek Stefana Sulatyckiego [після 2.II.1955 р.] // AIPN. – 0192/778. – Т.1. – К.1–4.

²⁰ Notatka dotycząca nielegalnych organizacji i siatek szpiegowskich, 4.VI.1954 // Ibid. – 1572/472. – К.4–6; *Halagida I.* Prowokacja «Zenona»... – S.78, 94, 103.

²¹ *Веденеев Д., Биструхін Г.* Двобій без компромісів... – С.165. Обидві гри велися приблизно з 1951 р. до 1960-х рр., однак дії проти ЗЧ ОУН розпочалися набагато раніше, у рамках операції «Барліг». Протягом 1951–1959 рр. органи МДБ–КДБ реалізовували спецоперацію «Метеор» проти осередку ЗЧ ОУН (див.: *Halagida I.* Prowokacja «Zenona»... – S.221).

Але це була далеко не єдина спроба введення агентури УБ до керівних бандерівських структур за кордоном. У грудні 1953 р. співробітники радянського МДБ за допомогою підконтрольної мережі ОУН(б) у ПНР перекинули в Мюнхен свого агента під псевдонімом «Скоб». Утім, йому вдалося лише проникнути в кола, пов'язані з ОУН(з) (Організація українських націоналістів за кордоном) – третю структуру з оунівського середовища, яка утворилася після конфлікту в керівництві ЗЧ ОУН. У зв'язку зі зростаючим інтересом до нього зі сторони бандерівської контррозвідки й побоюючись за своє життя навесні 1956 р. «Скоб» повернувся в Радянський Союз. Часткове викриття агента відбило наростаючі підозри еміграції щодо всіх наявних оунівських структур на території ПНР та СРСР. І дійсно, у травні 1954 р., у тому числі на шпальтах газети «Трибуна люду», комуністична влада повідомила про ліквідацію «шпигунської мережі» у Польській Народній Республіці. Утім, розробку «Ц-1» було завершено лише у серпні наступного року²².

Схожа ситуація склалася і з розробкою «Ключ», яка почалася 25 квітня 1954 р. Ця оперативна гра спрямовувалася проти закордонного осередку ЗЧ ОУН, пов'язаного з британською розвідкою. Унаслідок заходів, ужитих службою безпеки комуністичної Польщі, удалося переконати МІ-6, що розгалужена підпільна мережа на польській території – це містифікація, тож британська розвідка поступово відмовилася від оперативної співпраці з оунівцями²³.

Наприкінці реалізації розробки «Ц-1» було розпочато ще одну оперативну гру – «Компанія», на цей раз проти української студентської молоді, яку підозрювали в «націоналістичній діяльності» та співпраці з іноземними розвідками. Стартувала вона 14 червня 1954 р., але вже за кілька місяців справу було закрито. До 1956 р. СБ також вела операції «Організатори», спрямовану проти осередків ОУН(б) за кордоном, і «Колорадський жук», яка тривала принаймні до 1961 р. У результаті було зібрано цінну інформацію про перебування у Мюнхені С.Бандери²⁴.

У листопаді 1965 р. СБ започаткувала справу під кодовою назвою «Центр», спрямовану проти керівництва ЗЧ ОУН. У цьому випадку також головною метою визначалося розкриття планів українського мюнхенського осередку та інформування про дії проти ПНР. Справа тісно пов'язувалася з пошуками членів кур'єрської групи ОУН(б), висланими з Мюнхена до Польщі за сприяння західнонімецької Федеральної служби розвідки. Заходи, які тривали від літа 1964 р. на всій польській території (передусім у Люблінському воєводстві в рамках спецоперації «Рулон»), не дали жодних результатів і в 1967 р. справу передали в архів²⁵. Ключовими фігурами у грі «Центр» були «Ковальський» і «Томек» (керівник підконтрольної СБ групи у ПНР). До 1973 р. двом агентам удалося налагодити контакт із чільними діячами ОУН(б) за кордоном – Степаном Ленкавським та

²² Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.250.

²³ Notatka dotycząca rozpracowania «Klucz», 19.VI.1954 // AIPN. – 00231/131. – Т.23. – К.128.

²⁴ Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Spółka», 19.VI.1954 // Ibid. – К.129–131; Przewodnik spraw obiektowo-zagadnieniowych Służb Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej znajdujących się w archiwach Wydziału II Biura «C» MSW, Warszawa, 1987 // Ibid. – 0397/658.

²⁵ Pismo zastępcy naczelnika Wydziału II KW MO w Lublinie por. Tadeusza Łukawskiego do zastępcy komendanta KP MO w Parczewie kpt. Józefa Pachuty, 4.IX.1964 // Ibid (Lu). – 07/46. – Т.1. – К.1.

Ярославом Стецьком²⁶. Слід зазначити, що радянським еквівалентом цієї гри стала припинена лише у вересні 1988 р. операція під кодовою назвою «Бумеранг». Деякі деталі акції, спрямованої на дискредитацію західних розвідок і ЗЧ ОУН, було розкрито на спеціальній прес-конференції КДБ СРСР у Києві²⁷.

Осередки ОУН(м)

Після захоплення влітку 1948 р. на території Чехословаччини місцевими спецслужбами кур'єра ОУН(м) Якуба Остапчука МДБ ПНР ужило заходів щодо викриття осіб, пов'язаних із мельниківською мережею на території Польщі²⁸. У справі брав участь перевербований агент «Богуслав», тобто згадуваний вище Л.Лапінський, який у Нижній Силезії намагався вийти на посланців мельниківського Проводу українських націоналістів (ПУН), перекинутих сюди на рубежі 1946–1947 рр. Проте радянські радники не дали дозволу на подальші арешти, у тому числі зв'язкових, згаданих у показаннях Я.Остапчука.

Оперативна гра проти осередку ОУН(м) у Мюнхені почалася у червні 1949 р. після арешту мельниківського емісара Володимира Феника («Карий»). Його свідчення, а перед тим матеріали, отримані від радянських радників при 3-му департаменті МДБ, допомогли розпочати розробку, яка тривала до 1964 р. Провідну роль у ній відігравали троє агентів – «Адам», «Болеслав» і «Ярош». Справа, про яку йдеться, мала кодову назву «Павуки» й була відповідником розпочатої у 1946 або 1948 рр. операції «Хвиля», якою керували співробітники спецслужб СРСР²⁹. Радянська гра проти ОУН(м) завершилася у 1962 р., потім КДБ удався до пропагандистської атаки на керівний осередок ОУН(м) у Мюнхені та конкретно Степана Сулятицького, який відповідав за нелегальні зв'язки з СРСР та ПНР³⁰.

Гучна пропагандистська кампанія з приводу «шпигунської діяльності» мельниківців або арешти кур'єрів, висланих осередком ОУН(м), у рамках операції «Павуки» не проводилися. Частково це пояснювалося перевербовкою всіх ключових осіб мережі, які, відтак, були вже секретними співробітниками польських комуністичних спецслужб. У зв'язку з припиненням у 1962 р. відповідної радянської спецоперації подальше утримування підконтрольної СБ групи втрачало сенс. Слід зазначити, що з 1955 р. керівники оперативної гри – офіцери Комітету з питань державної безпеки – усвідомлювали, що частина мельниківців на території Польщі була розконспірована в результаті невдалого вербування С.Сулятицького. У зв'язку з цим змінили мету гри, а найважливішим завданням відтепер стало підтримання зв'язку з перекинутим до осередку ОУН(м) у Мюнхені агентом СБ «Болеславом» (він же «Маріупш») ³¹.

²⁶ Notatka dotycząca ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych, 13.XII.1973 // Ibid. – 0236/230. – К.377.

²⁷ Motyka G. Zamiast wstępu: od operacji C-1 do akcji «Bumerang» // Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989): Z warsztatów badawczych. – Warszawa, 2005. – S.17.

²⁸ Див.: Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Pająki» według stanu na 15.IX.1949 // AIPN. – 00231/248. – Т.7. – К.11.

²⁹ Див.: Ibid. – 00231/248. – Т.1–56. Матеріали справи «Хвиля» зберігаються, очевидно, у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації в Москві.

³⁰ Див. опубліковані «спогади» керівника «леґендованої» групи ОУН(м) на Закарпатті «Малого»: Михалинюк І. Не можна мовчати. – К., 1962.

³¹ Raport w sprawie zgody na «dowerbowanie» Stefana Sulatyckiego, 24.X.1955 // AIPN. – 00231/248. – Т.1. – К.332–338.

Призупинення операції під кодовою назвою «Павуки» аж ніяк не означало завершення дій СБ проти активістів ОУН(м) у Мюнхені. Ба більше, було вжито заходів для отримання інформації про членів мельниківської ОУН у Парижі. У 1955 р. розпочалася ще одна справа – «Солідарні». Нова оперативна гра проти ОУН(м) проводилася до другої половини 1980-х рр.³² Спочатку її метою був збір інформації про керівництво організації, у тому числі Олега Штуля-Ждановича (заступника Андрія Мельника). Із 1960-х рр. виконувалося ще одне завдання – зміцнення позицій агента СБ «Маріуша» завдяки активізації колишніх мельниківців у Польщі. Крім того, проводилися цільові заходи щодо згаданого С.Сулятицького, вербування якого в 1955 р. увінчалася успіхом. Щоправда, через деякий час він повідомив про все це провід власної організації та, імовірно, західнонімецьку Федеральну службу розвідки³³. Щоби зміцнити становище «Маріуша» та створити таку ситуацію, в якій би він повністю перейняв керівництво ОУН(м) у питаннях, що стосувалися ПНР і УРСР, СБ планувала замах на С.Сулятицького. А оскільки він не відбувся всю увагу було зосереджено на дискредитації цього діяча³⁴.

Головною метою дій УБ–СБ щодо ОУН(м) стала дезінформація шляхом листування, радіо та за допомогою кур'єрів. Управління безпеки в 1950–1955 рр. планувало перекинути принаймні 6–8 посланців із Польщі. Це був ризикований крок, адже в Мюнхені не знали про кожну конкретну акцію. Усе робилося спонтанно, тож агентура спецслужб наражалася на загрозу викриття. У результаті оперативних комбінацій протягом 1953–1955 рр. удалося перекинути трьох агентів – «Яроша», «Адама» й «Болеслава». Кур'єри вирушили в Мюнхен і там передали написані у СБ звіти про стан мельниківської організації в Польщі та Україні, а також інформацію про польську армію, нібито отриману за допомогою розвіддій. Спроба вживлення агентури у закордонний центр увінчалася успіхом лише у 1955 р. Пізніше СБ направила до осередку ОУН(м) у Парижі свого секретного співробітника «Мирослава». У столиці Франції він побував двічі, у 1950-х і 1960-х рр., збираючи інформацію про газету «Українське слово» – друкований орган мельниківської ОУН. Агент цікавився також активістами-мельниківцями на чолі зі О.Штулем-Ждановичем³⁵.

«Мирослав» не був єдиним, кого спецслужбі ПНР вдалося переправити у Францію. У 1960–1970-х рр. до Парижу вирушили також агенти «Віолетта» і «Ставський», метою яких був збір інформації про кероване відомим українським істориком Аркадієм Жуковським відділення ПУН, що займалося пошуком та акумуляцією інформації про поточну ситуацію в УРСР.

Були також спроби виявити суть діяльності співробітника газети «Українське слово» та осередку ОУН(м) у Франції Василя Мулика. Організовувалися

³² Частина матеріалів оперативної справи №1377 під кодовою назвою «Солідарні» потрапила до відділу «Ц» МВС у листопаді 1989 р. (див.: Ibid. – Kartoteka byłego Biura «C» MSW. – Karta EO-4 dotycząca Arkadija Żukowskiego).

³³ Postanowienie o założeniu teczki zagadnieniowej dotyczącej ośrodka OUN-M, 14.VII.1955 // Ibid. – 00231/243. – Т.16. – К.5.

³⁴ Через радянські публікації, а також події, пов'язані зі смертю Андрія Мельника, С.Сулятицький був скерований на роботу до ПУН, а «Маріуш» тимчасово зайнявся питаннями зв'язків із краєм (див.: Notatka służbowa z 28.V.1962 dotycząca tajnopisu z ośrodka OUN-M // Ibid. – 00170/58. – Т.4. – К.14–15).

³⁵ Див.: Ibid. – 00170/58. – Т.1–7.

зустрічі на французькій території, у тому числі з секретними співробітниками «Віолеттою» та «Марисею». Діяльність СБ у рамках операції «Солідарні» мала призвести до заміни В.Мулика й А.Жуковського агентами КДБ УРСР. Головний задум полягав у тому, щоби контролювати якнайбільше таємних каналів зв'язку. Польська комуністична служба безпеки й радянські спецоргани намагалися перекрити всі можливі шляхи передачі до ПНР і СРСР так званої «націоналістичної літератури».

Діяльність проти інших українських організацій

У 1950 р. у зв'язку з інформацією, отриманою від заарештованого влітку 1949 р. подружжя Конажів (у рамках справи під кодовою назвою «Павуки»), керівництво 3-го департаменту МДБ ПНР прийняло рішення приступити до операції «Раки», спрямованої проти УНГ, тобто так званих бульбівців, які діяли за кордоном. Управління безпеки припускало, що ця структура була пов'язана з британською розвідкою. Справу відкрили 3 серпня 1950 р., а головну роль в оперативній грі повинна була відігравати агент «Ірена». Проте вже 12 серпня, одразу ж після вербування, вона за нез'ясованих обставин загинула. Після передачі спецслужбам СРСР у районі Хелма співробітника Тараса (Максима) Боровця («Бульби») Станіслава Конажа на провідні ролі вийшов агент «Заремба», який був зв'язковим між Т.Боровцем і подружжям Конажів. Завдяки отриманій від нього інформації вдалося перехопити всіх відправлених у ПНР емісарів «Бульби». «Заремба», а з 1953 р. також агент «Новак» передали британській розвідці членів бульбівської мережі в Польщі³⁶.

Започаткована 28 липня 1955 р. співробітниками Комітету з питань державної безпеки справа «Ц-IV» спрямовувалася проти колишніх петлюрівських офіцерів – полковників Петра Самутіна й Архипа Кмета, Івана Зварійчука, які свого часу були експертами з питань Сходу у 2-му відділі польського генерального штабу, в німецькому абвері, а також в американському ЦРУ. За даними радянської розвідки, головний осередок цієї групи містився в Регенсбургу, а її члени намагалися апелювати до українського народу, використовуючи його у «шпигунських цілях на користь спецслужб США». У рамках оперативної гри розроблявся також генерал Павло Шандрук, інші українські офіцери, які перебували у ФРН. Слід додати, що раніше П.Самутін був одним із фігурантів операції «Ц-1», натомість Василь Татарський, позаштатний офіцер Війська Польського, згадувався у контексті справи «Павуки»³⁷.

Контроль над осередком закордонного представництва (ЗП) УГВР і ОУН(з) вдалося встановити в рамках справи «Оси», що її провадили від 1950-х рр. і аж до 1974 р.³⁸ Згідно з інформацією, якою володіла служба безпеки, ЗП УГВР було пов'язане з американською розвідкою. Проте співробітники СБ виявили, що

³⁶ Notatka służbowa dotycząca rozpracowania «Raki», 19.VI.1954 // Ibid. – 00231/131. – Т.23. – К.80; Notatka informacyjna dotycząca rozpracowania «Raki», 30.VI.1954 // Ibid. – К.84–86.

³⁷ Postanowienie o założeniu sprawy agenturalno-grupowej, 28.VII.1955 // Ibid. – 0192/765. – К.1. Чимало різноманітної інформації на тему колишніх офіцерів УНР представив під час допиту Збігнев Камінський («Дон»).

³⁸ Див.: Ibid. – 00231/243. – Т.1–20.

активісти цієї структури обмежувалися винятково пропагандистськими діями, цільовою аудиторією яких виступала українська громада ПНР³⁹.

Ще однією оперативною грою, спрямованою проти ЗП УГВР і зарубіжних осередків на території ФРН, стала справа «Сатурн», розпочата у зв'язку з візитом у комуністичну Польщу професора Олексі Горбача, котрий викладав у вищих навчальних закладах Німеччини та Українському вільному університеті. О.Горбач, який відвідував ПНР у 1957 р., був, на думку СБ, емісаром УГВР. Під наглядом перебували всі особи, які мали з ним безпосередній контакт на польській території, у тому числі Микола Сівіцький та Микола Лесів. Цю справу закрили лише в 1965 р. У 1970-х рр. КДБ УРСР застосовував аналогічні заходи щодо сина О.Горбача, коли той перебував у Києві та контактував там із місцевими студентами⁴⁰.

Предметом «уваги» з боку СБ стали також українські політичні групи, які діяли в еміграції. Так, «особливо небезпечною» вважалася Українська революційно-демократична партія (УРДП) зі штаб-квартирою в Мюнхені. Велася оперативна розробка її активістів – відомого радянолога, автора німецькомовної праці «Радянська Україна 1944–1963» Бориса Левицького та письменника Івана Багряного, котрий багато років обіймав посаду заступника голови Української національної ради в еміграції. Справу під кодовою назвою «Дніпро» було розпочато у вересні 1955 р. У січні 1961 р. вона отримала нову назву – «Журналісти», та перекваліфікацію з агентурно-групової в розряд об'єктної. Велася принаймні до 1970 р.⁴¹

Наприкінці 1950-х рр. українські еміграційні осередки змінили свою тактику. На думку керівництва МВС ПНР, «націоналістичні центри» відмовилися від висилання кур'єрів та підпільної боротьби. Усі структури, на зразок ЗП УГВР, обмежувалися пропагандистською діяльністю та активізували пересилку в Польщу нелегальної літератури. У 1956 р. СБ зафіксувала спроби відновлення контактів між представниками української еміграції та українцями, що мешкали у ПНР. Особливе занепокоєння польської комуністичної спецслужби викликали зв'язки з активістами Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). СБ припускала, що «закордонні центри» прагнули використовувати легальні українські організації для «ідеологічного впливу» на місцеву українську громаду. Для цього, за словами співробітників органів безпеки, провід в УСКТ мали перебрати колишні члени УПА. Через оновлені контакти передбачалося не лише поширювати заборонену літературу, а й налагоджувати зв'язки з Україною – саме цим каналом представники еміграції планували передавати нелегальні матеріали на територію УРСР⁴². Із 1958 р. 3-й департамент МВС ПНР фіксував наплив преси й книг, адресованих обласним і місцевим радам УСКТ, бібліотекам та приватним особам. Таким же чином у 1960-х рр. ПУН

³⁹ Notatka dotycząca ukraińskich ośrodków nacjonalistycznych, 13.XII.1973 // Ibid. – 0236/230. – K.379.

⁴⁰ Informacja Wydziału VI Departamentu II MSW dotycząca rozpracowania «Saturn», 27.II.1959 // Ibid (Kr). – 010/7555. – K.6–11; Notatka dla ppłk. KGB Mykietyna, 25.VIII.1978 // Ibid. – K.178.

⁴¹ Postanowienie o przekwalifikowaniu sprawy agenturalno-grupowej na obiektową, 27.I.1961 // Ibid. – 003172/1. – K.2–3.

⁴² Notatka informacyjna dotycząca form i metod wrogiej działalności ukraińskiego nacjonalizmu w PRL, 15.V.1962 // Ibid. – 0236/95. – T.2. – K.43–46.

поширював свою літературу серед української меншини Польщі, а також переправляв її до УРСР. Загалом це близько п'ятнадцяти назв газет, у тому числі «Шлях перемоги» (Мюнхен, ЗЧ ОУН), «Українське слово» (Париж, ОУН(м)), «Українські вісті» (УРДП) та ін. Крім того, із території Західної Європи транслювалися радіопередачі українською мовою⁴³.

Одночасно СБ відзначала на території Польщі збільшення кількості туристів та загалом іноземців українського походження, які прибували сюди з метою реєстрації шлюбів, а також у пошуках майбутніх дружин. Під час цих візитів, за словами посадових осіб МВС ПНР, «збиралася інформація» про становище української меншини країни. Крім того, еміграційні осередки через благодійні організації відправляли продуктові посилки, що інтерпретувалося як чергова спроба збору інформації. Окрім пильного нагляду за українською громадою Польщі та розшукування підозрюваних в «антидержавних настроях», польська комуністична служба безпеки інтенсивно працювала над усіма аспектами життя української еміграції на Заході. Можливо, саме з цією метою у МВС ПНР було складено список зі 106 українських діаспорних організацій світу⁴⁴.

Протягом 1970–1980-х рр. зацікавлення СБ питаннями «націоналістичних еміграційних осередків» не зменшувалося. Причому їх розробка нібито мала слугувати забезпеченню відповідного «захисту національних меншин». Наприкінці 1970-х рр. співробітники 3-го департаменту МВС ПНР провели ретельну ревізію справ і перевірку агентів «під кутом ефективності ліквідації викритих загроз у середовищі української етнічної групи». Як і раніше, не зникав інтерес до осіб, підозрюваних у підтримуванні контактів з «українськими націоналістичними осередками на Заході»⁴⁵.

Слід підкреслити, що українці, котрі проживали в Польщі, розглядалися керівництвом СБ як потенційна база для діяльності відповідних закордонних осередків, «пов'язаних» із західними спецслужбами⁴⁶. Згідно з радянською термінологією, вони були «внутрішнім ворогом», який у випадку світового конфлікту міг активно використовуватися для розвідки й диверсій проти СРСР.

Аналізуючи наявні документи, складно відповісти на питання, наскільки ефективними були заходи польської комуністичної служби безпеки, спрямовані проти української еміграції, а також чого вони коштували. Невдоволення радянської сторони рівнем оперативної роботи (в основному через низьку активність спецслужб щодо закордонних еміграційних осередків) неодноразово висловлював Центральний комітет Комуністичної партії України. Наприклад, у записці адміністративного відділу ЦК КПУ від 18 вересня 1959 р. критикувалося «занадто повільне» впровадження агентів в осередки «українських буржуазних націоналістів» та невиконання завдань щодо «компрометації керівництва й розколу в еміграції»⁴⁷. Водночас СБ піддавалася критиці за «недостатньо ефективну»

⁴³ Ibid. – К.43–44.

⁴⁴ Wykaz ukraińskich organizacji emigracyjnych // Ibid. – 0236/230. – К.439–442.

⁴⁵ Notatka inspektora Departamentu III MSW Franciszka Łucewicza, 20.X.1982 // Ibid. – 003172/5. – Т.3. – К.120.

⁴⁶ Balbus T. «Okno na świat»: Formy antykomunistycznej działalności Ukraińców w Polsce południowo-zachodniej na tle kontrakcji Urzędu Bezpieczeństwa (1945–1954) // Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989)... – S.65.

⁴⁷ Веденев Д., Биструхін Г. Двоій без компромісів... – С.159, 163.

боротьбу з «ворожою ПНР» пропагандою, хоча, треба визнати, що спецслужба мала перевірених агентів у декількох осередках (мюнхенському ОУН(м), литовському у Швеції у 1950-х рр. тощо).

Протягом усього періоду боротьби із «закордонними центрами» польська комуністична служба безпеки співпрацювала з відповідними органами СРСР. Останні, однак, не надто охоче ділилися секретною інформацією зі своїми польськими колегами (приміром, офіцери СБ неодноразово нарікали на односторонність такої «співпраці»). Натомість із Москви лунала критика на адресу польської політичної поліції з приводу повільного обміну оперативними матеріалами.

Отже, діяльність спецслужб ПНР проти українських еміграційних осередків полягала, головним чином, у захопленні їхніх кур'єрів, емісарів та у виявленні таємних каналів зв'язку. У подальшому велася їх перевербовка й створювалися підконтрольні польським комуністичним органам безпеки «підпільні групи». За сприятливих умов деяких агентів удавалося переправити за кордон й інтегрувати у відповідний осередок. Вони повідомляли СБ про його структуру, діяльність, керівний склад, контакти з розвідками інших країн і загалом про настрої еміграції. Також у ході оперативних ігор інспірувалися внутрішні розколи в організаціях. Досі достеменно невідомо, наприклад, якою мірою спецслужби країн колишнього «соцтабору» (скажімо, МДБ–КДБ) вплинули на розкол в ОУН(б), який відбувся у другій половині 1940-х рр. Водночас можемо висловити обґрунтоване припущення, що органи держбезпеки ПНР і СРСР неодноразово вносили безлад в українську націоналістичну еміграцію, дезорганізуючи її та сприяючи загальній дезорієнтації.

In this article were presented the problems of activities of Secret Services of Polish Peoples Republic against political centers of Ukrainian diaspora. Such activities against so called Abroad Centers the Polish communist special services conducted from the end of 40's to the 80's. The majority of operations were aimed against External Units of Organization of Ukrainian Nationalists, Organization of Ukrainian Nationalists-Mel'nyk's faction and UHVR (Ukrainian Supreme Liberation Council) but there were some against also other Ukrainian political émigré parties. At first emissaries were caught and the organizations in Poland were destroyed then the couriers routes were controlled. In the 60's illegal literature from the West countries also were captured in this way. All activities of Security Service of Polish Peoples Republic were some kind of copy of Soviet operations against so called Abroad Centers. The Articles signalizes some phenomenon and it is an introduction to further research.

